

תוכן העניינים

ז	עם הספר
1	מבוא מחקר יהדות צפון־אפריקה כיום

שער א: עיוני לשון

11	פרק א לשונות היהודים במזרח ובמערב ומסורות הלשון הניבטות מהן
34	פרק ב לשונות היהודים והעברית
49	פרק ג איכה הייתה קזבלנקה לְחֵצֵר הַלְבָנָה?
65	פרק ד עד כמה משתקף מגע הלשונות במגרב בשרח?
83	פרק ה על המרכיב מהלשונות הרומאניות בערבית היהודית במגרב

שער ב: טקסטים בשרח ועיונים בו

103	פרק ו המהדורה של השרח המגרבי – פרקים לדוגמה
126	פרק ז שרח מגרבי לספר יונה
148	פרק ח השרח למגילת רות
173	פרק ט על הלשון בשרח למסכת אבות
189	פרק י כתבי יד של שרח מקוצר מקהילת פאס

שער ג: עיונים בתעודות

213	פרק יא "תענוג ושמחה" ו"בית החכמה" לרבי יהודה אלעסרי
243	פרק יב "אבני זכרון" לרבי יוסף משאש
269	פרק יג על לימודי העברית וקריאת "לשוננו" במרוקו

שער ד: ההדרה מוערת של תעודות מגרדאיה

277	פרק יד תעודה חשובה מגרדאיה – הערות היסטוריות והערות על הלשון
297	פרק טו מכתב מהשד"ר רבי יצחק אבולעפיא לקהילות דרום־אלג'יריה ותוצאותיו

311 פרק טז שטר מכר מגרדאיה משנת תרמ"ז

שער ה: ענייני מסורות ומנהגות

פרק יז על מסורות ועל מנהגים ומעשים באזור תאפילאלת והשתקפותם
321 בלשון
350 פרק יח על כמה מנהגים נשכחים של חג המימונה

שער ו: נספחים – אנשי מופת ואנשי מעש משם ומכאן

363 נספח א תפארת בנים אבותם
369 נספח ב שתי דמויות מקהילת תלמסאן במאה העשרים
נספח ג הדים מהרי האטלס – בעקבות קריאה בספרו של עוזיאל חזן
378 "בוא אלי לאימילשיל"

381 הקיצורים הביבליוגרפיים

מפתחות

395 מפתח מקורות
401 מפתח עניינים כללי
406 מפתח ענייני הלשון
418 מפתח ענייני ספרות
421 מפתח המילים והביטויים
437 מפתח השמות
447 מפתח סיגנטורות כתבי היד, ספריית אוניברסיטת ייל

עם הספר

בספר הזה אני מציע תשעה-עשר עיונים. הם באים בפרק המבוא ובפרקים א–יח. רובם המכריע עוסק בלשונות ובמסורות של יהדות המגרב. מקום מרכזי תופסות הקהילות במרוקו, ובכללן קהילות פאס, מפנאס ומראפש ובמיוחד קהילות תאפילאלת, ועמך יש פרקים העוסקים בתעודות מקהילת הפריפריה בגרדאיה שבדרום-אלג'יריה. כן מוצעים תיעוד של מנהגים ושל מעשים שרווחו בקהילות אחדות ועיון נרחב בהם. רובם ככולם הולכים ומשתכחים, ורק זקנים מעטים עוד זוכרים אותם. בכירורם ניתנה הדעת גם ללשון שבה הם מובעים.

חלק ניכר מפרקי הספר, למעשה רובם, מבוסס על כתבי יד ותעודות הנמצאים באוסף כתבי היד היהודיים מצפון-אפריקה בספריית אוניברסיטת ייל שבמדינת קונטיקט בארצות הברית. בפרקים שבירורם מתמקד בתעודות מהאוסף הזה תצוין בהבלטה תרומתה של תעודה בת דף אחד באוסף הזה. יש בתעודה הזאת תרומה חשובה לבירור הראשון והעיקרי, המוצע להלן בפרק יז. מדובר במכתב שכתב רבי רפאל ברוך טולידאנו, ראב"ד מפאנס בשנות החמישים של המאה העשרים, לרבי ימין כהן בטנג'יר. הוא משמש מפתח בבירור עניינה של המסורת מתאפילאלת הנחקרת בפרק הזה בפירוט יתר.¹

הספר הזה שלי הוא בעצם הכרך החמישי שבא בעקבות ארבעת הכרכים שערכתי עם סטיבן פראד, ויצאו מטעם "התכנית ללימודי יהדות" באוניברסיטת ייל והמרכז ללשונות היהודים וספרויותיהם באוניברסיטה העברית בירושלים. ארבעת הכרכים הם הפרות של שתי סדנות החוקרים שהתקיימו בייל במימון "התכנית ללימודי היהדות" ובחסותה בשנת תש"ע (אפריל 2010) ובשנת תשע"ג (אוקטובר 2012).² ראשי התכנית, בשנים תשס"ט–תשע"ו (2016–2019) פרופ' כריסטין הית' ופרופ' סטיבן פראד, קיבלו את הצעתי לקיים את הסדנאות האלה כדי לאפשר לחוקרים

1 תצלום המכתב מופיע בעמ' 349.

2 פרטי ארבעת הכרכים באים ברשימה הביבליוגרפית. הן ארבעתם הן הכרך הזה מופצים בידי הוצאת מאגנס.

מארבע ארצות (ארצות הברית, ישראל, מרוקו וצרפת) לחקור כתבי יד ותעודות המצויים באוסף. בימי הסדנאות נסתייענו הרבה בצוות היחידה למדעי היהדות בספרייה, הלוא הן האוצרת ד"ר נאנט שטהל ולידה הספרנית המוכשרת והמסורה, גב' ג'ולי כהן.

באתי לעבוד בספרייה לפני הסדנאות ולאחריהן. ובביקורי שם צמחו המחקרים שעשיתי בירושלים וגיבשתי אותם לעיונים שאני מביא בחלק גדול מפרקי הספר הזה. כן צירפתי להם גם בירורים אחרים שאני מציע בפרקים האחרים. חלקים מפרקי הספר הצעתי תחילה בהרצאות שנשאתי בסדנאות הנזכרות או בכינוסים אחרים בארץ ובהוץ לארץ והם נתפרסמו בכמות שונות. פרקים אחרים רואים אור לראשונה בספר הזה.

זה ארבעים שנה ויותר שאני נותן מחילי גם למחקר יהדות צפון-אפריקה. במחקרי בתחום הזה אני מתמקד במסורות הלשון בעברית, לרבות הרכיב העברי שבדיבור הערבי, בלהגי הערבית, במסורות השרח (התרגום) למקרא ולספרות יהודית אחרת ובמנהגים ייחודיים ההולכים ומשתכחים. ספרי זה מצטרף לארבעת ספריי הקודמים העוסקים ביהדות המגרב: (א) *La compagne hébraïque du judéo-arabe algérien* (communités de Tlemcen et Aïn-Témouchent);³ (ב) מסורות ולשונות של יהודי צפון-אפריקה;⁴ (ג) לשון לימודים לרבי רפאל בירדוגו בארבעת חלקיו (המוגשים בשלושה כרכים);⁵ (ד) לשונות, מסורות ומנהגות – עיונים בלשונות, במסורות, באורחות חיים וביצירות של היהודים במגרב ועיונים בלשונות היהודים.⁶ החיבור המוגש בזה נסמך על ארבעתם, ובעיקר בא להוסיף עליהם גם חומרים וגם היבטים נוספים במתודולוגיה ובנושאים הנחקרים.

אחרי המבוא ושמונה-עשר הפרקים המוצעים בחמשת השערים הראשונים החלטתי לספוח לספר שער שישי, ובו מובאים שלושה נספחים. הם אינם מוגשים כפרקי מחקר, ואין בהם הסיעוף המאפיין את כתיבתי המחקרית, אבל יש בהם תיעוד מבורר. יתרה מזאת, שני הנספחים הראשונים מוקדשים לארבעה מסרנים שלא מעט ממחקריי התבסס על מסירותיהם בכתב או בעל פה. ברור אפוא למה

3 התפרסם בהוצאת מאגנס בשנת 1992, כפרסום של המרכז ללשונות היהודים וספרויותיהם באוניברסיטה העברית.

4 יצא לאור בשתי מהדורות במוסד ביאליק בשנים תשנ"ח ותשנ"ט (בהוצאה משותפת של מוסד ביאליק, של המרכז ללשונות היהודים וספרויותיהם באוניברסיטה העברית ושל המכללה האקדמית באשקלון).

5 גם החיבור הזה ראה אור במוסד ביאליק בשנת תשס"ב (בהוצאה משותפת של מוסד ביאליק והמרכז ללשונות היהודים וספרויותיהם באוניברסיטה העברית).

6 יצא לאור בהוצאת מכון בן-צבי, ירושלים תש"ע.

ראיתי להביא את הנספחים האלה בספר. כן הבאתי נספח קצר, ובו סקירה על ספרו של סופר מוכשר שנתן ביטוי מצויין גדוש תיאורים מרתקים להוויה תרבותית מהרי האטלס – מוצא משפחתו.

* * *

בראש ובראשונה אני מבקש להודות בזה לסגל המורים ב"תכנית ללימודי יהדות" באוניברסיטת ייל, ובראשם ידידי ורעי המלומד, פרופ' סטיבן פראד, העומד בראש התכנית, על החלטתם לכלול את ספרי זה בסדרת הפרסומים של הסדנאות כספר החמישי. אני מודה להם על שהזמינו אותי לבדוק בדיקה ראשונית את האוסף, להתעמק בלא מעט מפריטיו ולחקור אותם, ועל שנענו להצעתי לקיים את שתי סדנאות החוקרים ולפרסם מקצת מפרותיהן בקבצים שהוקדשו לסדנאות. הם הבינו שאסור שהאוסף יישאר גנוז או חנוט במחסני הספרייה, ועל כן אפשרו לעמוד על טיבו בחקירה יסודית. כך יכלו חבריי ועמיתיי חוקרי התחום לברור מתוכו את מה שנראה בעיניהם ראוי לחקירה, לעיון מדעי ולפרסום.

תודתי נתונה לד"ר נאנט שטהל, האוצרת של האוסף, ולספרנית המוכשרת מאוד, גב' ג'ולי כהן, שעמדו לימיני מאז האביב של שנת תשס"ט (2009) עד האביב של שנת תשע"ו (2016) בעבודתי על האוסף, כאשר סייעתי להן בקטלוגו הראשוני. אף הושיטו עזרה לכל משתתפי הסדנאות שחקרו את כתבי היד ואת התעודות שבאוסף. בעזרתם של כל החוקרים אף נשתפר מאוד הקטלוג. גב' כהן עזרה לי בהשגת רוב התצלומים המובאים בספר הזה. גם גב' רֶנָה רִיד, מזכירת התכנית ללימודי יהדות, סייעה לי בהפקת ספרי זה כשם שסייעה בהפקתם של ארבעת קובצי הסדנאות.

תודתי נתונה בזה גם לד"ר סמדר כהן שטיפלה בהתקנת הספר, בעריכתו ובהגהתו. היא הייתה, למעשה, הקורא הראשון שלו. תבונתה וידיעותיה עומדות לעזר לכל מי שמפקיד בידה ספר לפני פרסומו. גם ברוכה תהיה. אני מודה לד"ר אסתר הבר, שכתבה את המפתחות ביעילות ובכישרון והייתה לקוראו השני של הספר. היא אף קראה הגהה מוקפדת ומדוקדקת שלו. ותודה גם לגב' יהודית שטרנברג שהעמידה את הספר. על הדפסת הספר השגיהו עיניה הטובות של גב' ליזה מוהר, מרכזת המדור להוצאה לאור של האקדמיה ללשון העברית, שטיפלה בהפקת הספר במומחיות ובקפדנות המקצועית האופייניות לה, והריני מודה לה מאוד בזה. ותודה מרובה למר יהונתן נדב, מנכ"ל הוצאת הספרים ע"ש מאגנס, שקיבל עליו בחפץ לב את הפצת הספר.

האוניברסיטה העברית בירושלים בכ"ו בכסלו תשע"ז, נר שני שלחנוכה מב"א

מחקר יהדות צפון-אפריקה כיום

על המחקר ועל החוקרים של יהדות צפון-אפריקה

1. העיון הזה מכוון לסקור בקיצור נמרץ את מצב המחקר של יהדות צפון-אפריקה כיום. התחלות חשובות ורבות ערך בנושאים שונים קשורות בשמם של כמה מהראשונים¹ שהחלו בפעילותם המחקרית הסדירה במחצית הראשונה של המאה העשרים, כגון מרסל כהן,² הרב יעקב משה טולידאנו,³ הרב יוסף בן נאיים,⁴ ג'ורג' ויידה,⁵ ובמיוחד חיים הירשברג.⁶ ואחריהם יוזכרו דוד כהן⁷ וחיים זעפרני.⁸ ויודגש גם פועלו הביבליוגרפי החשוב של אברהם רוברט הטל.⁹ ולא הזכרתי כאן אלא כמה מהדמויות הבולטות.

2. בארבעים השנים האחרונות נכנסו למעגל המחקרי של התחום למעלה משלושים חוקרים בישראל, בצרפת, בארצות הברית ובקנדה ומעט מאוד גם בארצות אחרות.

* פרסום ראשון אצל בר-אשר ופראד, מחקרי היסטוריה, עמ' 1–10. נוסח קצר של העיון הזה היה הרצאת הפתיחה באנגלית לסימפוזיון שהתקיים במסגרת הסדנה על יהדות צפון-אפריקה של התכנית ללימודי יהדות באוניברסיטת ייל, בי"א באייר תש"ע (25 באפריל 2010). העיון המובא בזה הורחב בתוספות אחדות, ונוספו עליו – כמו הפרסום באנגלית – גם הערות שוליים, רובן ככולן ביבליוגרפיות.

1 אני מביא כאן אך דוגמות מועטות. למשל, חיים זעפרני כתב סדרה של ספרים, אך אני מסתפק בהבאת דוגמה אחת ויחידה (ראה להלן הערה 8).

2 כהן, אלג'יר.

3 טולידאנו, נר המערב.

4 בן-נאיים, מלכי רבנן.

5 ויידה, דברי הימים.

6 הירשברג, תולדות היהודים.

7 כהן, תוניס טקסטים; כהן, מחקר בלשני.

8 אני מציין כאן את הטוב בחיבוריו: זעפרני, ספרויות דיאלקטיות.

9 הטל, ביבליוגרפיה. זה ספר רבי-ערך שאין דומה לו בתחומי מחקר אחרים.

יש מהם שחקר יהדות צפון-אפריקה הוא עיקר עיסוקם המדעי, ויש מהם שזה רק אחד התחומים בפעילותם המחקרית. כולם עסקו בנושאים מגוונים ורשמו הישגים חשובים. לא אוכל לפרט פירוט רב את כל ההישגים בתחומים האלה, ורק אסתפק בהזכרה מרומזת של כמה מההישגים הגדולים בראשי פרקים.

3. התפרסמו חיבורים רבים של חכמים בני ארבע הארצות בצפון-אפריקה: מרוקו, אלג'יריה, תוניסיה ולוב. מדובר בחיבורים בהלכה ובאגדה של חכמים שונים. היכול מגיע לעשרות רבות.¹⁰ כן ראו את אור הדפוס ספרים מקיפים יותר ומקיפים פחות בפרשנות המקרא הכתובה עברית¹¹ או ערבית (בלשון זו מדובר בעיקר בחיבורי שרח [=התרגום למקרא בערבית מקומית] או בגלוסרנים קצרים וארוכים).¹² ראו אור גם ספרים העוסקים בדרשות על פרשת השבוע ועל ההפטרות ודרושים ודברי הספד על נפטרים.¹³ מלומדים חשובים הוציאו מהדורות של קובצי שירה רבים של משוררים מגרבים חשובים, כגון שירתם של רבי פרג'י שוואט, רבי משה בוזנאה, רבי דוד חסין וכותבי שירה ממשפחת מונסונייגו ואחרים.¹⁴ אף ראו אור תעודות היסטוריות וטקסטים שונים הכתובים בעברית ובערבית יהודית.¹⁵ בזכות עבודתם של כמה חוקרים ואנשי שטח יש בידינו אוספי פתגמים ואוספי סיפורים חשובים.¹⁶

4. הוקלט תיעוד רב של קריאת העברית לתקופותיה – המקרא, המשנה וחיבורים קלאסיים אחרים. כן הוקלט גם חומר רב של ספרות שרה ושל טקסטים אחרים בערבית גבוהה ובערבית מדוברת כאחת. הקלטות אלו נעשו בזמנים שונים בידי יחידים¹⁷ ובידי מוסדות. יותר מכולם עשה בתחום התיעוד וההקלטות המרכז לחקר מסורות

- 10 הרב פרופ' משה עמאר פרסם ספרי הלכה רבים של חכמים מצפון-אפריקה, כגון עמאר, המשפט; עמאר, כף נקי. כן יוזכרו בראש שלום, הספרות הרבנית; בראש שלום, ספר התקנות וספריו של ד"ר מורי מ' עמאר (עמאר, תקנות א; עמאר, תקנות ב).
- 11 כגון בירדוגו, מי מנוחות; בירדוגו, משמחי לב.
- 12 כגון בראש, לשון לימודים; ותירוש-בקר, קונסטנטיין.
- 13 כגון בירדוגו, מי מנוחות; וכן משאש, נחלת אבות.
- 14 כגון שיטריית, שירה; חזן, השירה באלג'יריה; חזן ואלבאז, תהילה לרוד; בר-תקוה, אבן-צור; נזרי, שירת הרמ"א.
- 15 ראה למשל מה שהובא בהערה 5 לעיל; וכן הקינות בערבית על סוליקה הצדקת, בת טנג'יר שהוצאה להורג בפאס בשנת 1834, שזכו למחקר מעולה בידי חוקרת גדולה (חסין, סוליקה).
- 16 כגון דהאן, פתגמים; לסרי, בין מציאות לדמיון (אף על פי שדהאן ולסרי הם חוקרים-חובבים, הם תיעדו ופרסמו אוספים חשובים).
- 17 שני אוספים חשובים של טקסטים מוקלטים מצויים בידי יוסף שיטריית ובידי.

קהילות ישראל של האוניברסיטה העברית, שיסד פרופ' שלמה מורג המנוח ומנוהל כיום בידי פרופ' אהרן ממון.¹⁸

5. כמו כן התפרסמו מחקרים היסטוריים חשובים על קהילות יהדות או על שורה של קהילות בידי היסטוריונים מהשורה הראשונה. גם סוגיות היסטוריות בעלות עניין מיוחד נחקרו היטב.¹⁹ כמו כן התברר פועלם הרוחני של כמה דמויות חשובות במגרב, כגון רבי שלמה חלאווה,²⁰ רבי רפאל בירדוגו,²¹ רבי יוסף משאש,²² ונבחנו גם יחסי יהודים ומוסלמים במגרב בארצות שונות ובתקופות שונות.²³

6. גם בתחום המחקר של הספרות העממית ושל הפולקלור נעשו עבודות מקיפות. נחקרה ספרות הפתגמים, ונחקר הנושא של הערצת הקדושים ועלייה לרגל לבתי קברות.²⁴ נחקרו מחזור החיים ומחזור השנה בקהילות רבות, ונתפרסמו מחקרים ואוספים חשובים של מנהגים,²⁵ ובכללם הספר המקיף והחשוב על מנהגי החתונה במרוקו.²⁶

7. במרכז לחקר קהילות ישראל במזרח שבאוניברסיטה העברית התקדם המפעל הגדול של הכנת המילון הסינופטי של המרכיב העברי והארמי בכלל לשונות היהודים הספרדיות והמזרחיות. חומר רב מצפון-אפריקה משוקע במילון הזה, וכבר הופיע כרך רבי-חשיבות בידי חוקר חשוב ורבי-הישגים.²⁷

- 18 ראה למשל את החומרים מצפון-אפריקה הכלולים בשלושת הקטלוגים של המרכז לחקר מסורות קהילות ישראל במזרח (פלמן, קטלוג; אביטן ופלמן, קטלוג; וכן צעירי ושמאע, קטלוג), ויותר מכל מילונו המצוין של אהרן ממון המציג ממצאים מצפון-אפריקה וממצאים מקיבוצים אחרים (ממון, מילון). בימים אלו עובר הארכיון לאקדמיה ללשון העברית.
- 19 ראה למשל אביטבול, יהודי צפון-אפריקה א-ב; צור, קהילה קרועה.
- 20 ראה למשל שיטרית, שירה, עמ' 169–276.
- 21 הוא תופס מקום מרכזי אצל עמאר, תקנות א ותקנות ב; וראה כמוכן בר-אשר, לשון לימודים, חלקים א–ד.
- 22 ראה למשל בר-אשר, מוליצ"א, עמ' 367–382; וכן בר-אשר, לשונות ומסורות, עמ' 164–167, 174 ולהלן פרק יב. וראה עוד מרג'ן-אוחנא, אבני זיכרון.
- 23 אציין כאן רק שני מאמרים לדוגמה: צרפתי, חצרנים; לורנץ, מפגשים. לעניין זה חשוב כל מה שעולה מספרה של ז'ולייט חסין המנוחה (חסין, סוליקה).
- 24 ראה למשל את הפרסומים האלה: דהאן, פתגמים; בן-עמי, פתגמים; בן-עמי, הערצת הקדושים.
- 25 כגון עובדיה, צפרו, א–ד; נזרי, תאפילאלת א-ב.
- 26 שיטרית, החתונה.
- 27 הכוונה לספר ממון, מילון.

8. גם בתחום החינוך המדעי הייתה ויש פעילות מבורכת. נכתבו הרבה עבודות מוסמך ולא מעט עבודות דוקטור בנושאים מגוונים: שירה, פרשנות, הלכה, היסטוריה, מסורות הלשון והדיאלקטים המדוברים, חקר המרכיב העברי בדיבורם הערבי או הספרדי והברברי של קהילות שונות ועוד נושאים חשובים הנוגעים ליהדות בכל ארבע ארצות צפון-אפריקה בכל האוניברסיטאות בישראל ובארצות אחרות.²⁸

9. רוב מכריע של המחקרים המוזכרים לעיל נעשה בשתי ארצות ובלשונוניהן: בישראל – רוב המחקר מתפרסם בעברית²⁹ ומעט גם באנגלית ובצרפתית,³⁰ ובצרפת – הוא מתפרסם מעט בעברית³¹ ובעיקר בצרפתית,³² אך גם בארצות הברית³³ ובקנדה³⁴ התפרסמו ומתפרסמים כמה מחקרים חשובים באנגלית³⁵ ובצרפתית.

10. יצוין מסלול נוסף בהכרת יהדות צפון-אפריקה. ליד מפעליהם החשובים של החוקרים באוניברסיטאות שעסקו בתחומים הללו, ומקצתם השתתפו בסדנאות שהתקיימו באוניברסיטת ייל בשנים תש"ע (2010) ותשע"ג (סתיו 2012), עשו שירות חשוב לתחום גם שתי קבוצות של אנשי ספר. הכוונה לרבנים – חשובים יותר וחשובים פחות – ולחוקרים חובבים. רבנים רבים פרסמו ומפרסמים ספרים רבים של חכמי המגרב. אף נתפרסמו שני קבצים המפרטים את שמותיהם ופועלם של חכמי אלג'יריה³⁶ ושל חכמי תוניסיה,³⁷ המצטרפים לספר המפורסם "מלכי רבנו" על חכמי מרוקו.³⁸

28 נציין כאן שתי עבודות דוקטור שעובדו לספרים שראו אור: בהט, המרכיב; הנשקה, לשון עברי. ותזכר עבודת הגמר המצוינת של עפרה תירוש-בקר, שהיא היום החוקרת החשובה של הערבית היהודית במזרח-אלג'יריה (תירוש-בקר, קונסטנטין), ויש לקוות שתראה אור בעתיד.

29 ראה בר-אשר שלום, הספרות הרבנית; תירוש-בקר, מי כמוך; וכן פרסומים רבים נוספים שצינו בהערות 2–28 ובהערות שאחרי ההערה הזאת.

30 ראה למשל אביטבול, יהודי צפון-אפריקה א; שיטרית, דיגלוסיה; בר-אשר, אלג'יריה.

31 חוקר חשוב מצרפת המפרסם הרבה בעברית הוא יוסף תדגי במאמרים שפרסם בכתבי עת ובקבצים שראו אור בארץ, כגון תדגי, ביטויים עבריים; תדגי, דרשות; תדגי, עקבות הערבית, ופריטים נוספים שרק מקצתם מובאים להלן ברשימה הביבליוגרפית.

32 ראה למשל את הפריטים שצינו בהערות 2, 7–8.

33 ראה למשל סטילמן, צפרו.

34 ראה את החלק הכתוב צרפתית בספרם של חזן ואלבאז, תהילה לדוד.

35 חוקר הגול שתרם הרבה לחקר העברית היהודית במרוקו הוא המלומד ג'פרי הית' מאוניברסיטת אן ארבור במישיגן בארצות הברית; ראה הית', דיאלקטים; וכן הית' ובר-אשר, דיאלקט יהודי.

36 מרציאנו, מלכי ישורון.

37 כהן, מלכי תרשיש.

38 בן-נאיים, מלכי רבנו.

מפתח סיגנטורות כתבי היד, ספריית אוניברסיטת ייל

147 ,126 Ms. 1825.1014	273 Ms. 1825.0001
172 Ms. 1825.1068	242-241 ,215 Ms. 1825.0004
296 ,278 Ms. 1825.2231	244 Ms. 1825.0042
310 ,297 Ms. 1825.2232	349 ,330 Ms. 1825.0414
318 ,311 Ms. 1825.2233	,127 ,123-121 ,107 Ms. 1825.1000
	148